

KÖDÖBÖCZ GÁBOR

KÖZELÍTÉSEK PILINSZKYHEZ

ABSTRACT: (*In my paper, entitled *Approaches to Pilinszky*, I have combined three short essays.*) In this garland and mosaic -- like construction I make mention of Pilinszky's philosophy of art and view of literature, the poet's God's experience and finally about the publication of *In memoriam Pilinszky*.

Because we are opposed to a specially esoteric life -- work, I regard as basing this paper of mine that can be develop and make bever later on.

I.

Adalékok a költő művészetfilozófiájához és irodalomszemléletéhez

A feltűnő különbözésre predestinált Pilinszky Jánost nemcsak rendhagyóan ezoterikus költészete, hanem sajátos művészetfilozófiája is a nagy magányos alkotókkal rokonítja. A 20. század második felének világirodalmából leginkább a Paul Celan, Pierre Emmanuel, Ted Hughes, Sylvia Plath, Anna Hébert és Tadeusz Rózewicz nevével fémjelvezhető vonulatra gondolhatunk, a magyar irodalomból pedig mindenekelőtt József Attilát, Füst Milánt, Weöres Sándort és Nemes Nagy Ágneszt említhetjük. A különféle hatások és inspirációk miatt nyilvánvaló, hogy a fenti szerzők életművének megbízható ismerete az igényes Pilinszky-kutatás számára nélkülözhetetlen.

A Pilinszky-életmű igazán autentikus befogadásához azonban még ennél is fontosabb, hogy művészetfilozófiai és alkotói felfogásának eredetét és forrásait tanulmányozzuk. A teljesség igénye nélkül, valóban csak a legjelentősebb ösztönzésekre figyelve utalhatunk az Evangéliumra, Tolsztoj és Dosztojevszkij bizonyos eszmesugallataira, továbbá a 20. századi neokatolikus gondolkodás két kiemelkedő bölcselőjére: Emmanuel Mounier-re és Simone Weilre. (Közülük Simone Weil azért áll Pilinszky szellemi rangsorának élén, mert a maga üdvösségkeresését a szeretet mindenhatóságára alapozta.)

A nagy filozófiai kihívások között a legsúlyosabb Adorno és Wittgenstein egy-egy tétele. "Auschwitz után nem lehet többé verset írni" -- mondja az adornói tanítás. Minthogy a művészet legfőbb tárgya a tragikum, a jóvátehetetlen, "Auschwitz után nemcsak lehet, de kell is verset írni, hogy valami módon jóvátegyük a jóvátehetetlent" -- fogalmazza meg a maga hitvallásszerű válaszát Pilinszky. Alapvetően ez a szemléletmód adja meg a költő katharzis-felfogásának összetéveszthetetlenül egyéni arculatát. "Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell" -- hirdeti a wittgensteini aforizma. Pilinszky ars poeticája szerint a művészetben egyedül a "megoldhatatlan", a "sakk-matt" helyzet reményteljes. "A művészet akkor szól leg-hathatósabban az élet érdekében, amikor épp a halállal tárgyal." Figyelembe véve, hogy Pilinszky a hallgató, a mozdulatlan elkötelezettség költőjeként határozta meg önmagát, nem meglepő a másik vallomásrészlete sem: "A művészetben valójában a tökéletes igénytelenség érdekel, a gyerekek, az öregek és a halottak beszéde. Úgy szeretnék írni, mintha tulajdonképpen hallgatnék." A "hallgató költészet" paradoxonjából, a csend esztétikájából következően lírája a szüntelen elnémulást, illetve az elnémulás állandó kényszerét fejezi ki.

Pilinszky a ritka megszólalások és a beszédes hallgatások költője. "Én úgy vagyok, hogy valamiképpen sakkpartinak érzem: akkor lépek, ha lépni kell." Alkotói alapmagatartását az a fajta aggályos műgondra és kifejezésbeli pontosságra való törekvés jellemzi, amely már-már a művészi alkotásról való lemondással határos. Joggal lehet vele kapcsolatban a "csend esztétikájáról" beszélni, hiszen az ő súlyos hallgatásai két vers megszületése között valóban esztétikumná sűrűsödtek. Az aszketikusán sovány költői termésre tett célzásokat nemes egyszerűséggel és meggyőző érveléssel hárította el. "Nem baj, ha valaki sokat ír, az se baj, ha keveset. Csak érezzem, hogy indokoltan ír keveset." Más helyütt pedig -- mintegy lezárva az előbbi fejtegetést -- cáfolhatatlan logikával mondja: "Nem az a fontos, hogy a madár hányszor csap a szárnyával, hanem hogy íveljen." Többek között Németh László egyértelműen pozitív értékítélete is őt igazolja: "Nem volt még magyar költő, aki ilyen kis számú verssel ilyen maradandóan beírta volna magát igényes líránk legjobbjai közé."

Pilinszky Jánost nem lehet kísérletező költőnek nevezni; úgyszólván nincsenek is zsenjei. Mindössze két olyan verséről tudunk, amelyek folyóiratokban megjelentek ugyan, de később egyetlen kötetben sem kaptak helyet: az Anyám 1938-ban a Napkeletben, az Üzenet az üvegvárból 1939-ben a Vigiliában jelent meg. Németh G. Béla nagyon találó jellemzése szerint Pilinszky csak a válogatott verseit írta meg.

Bizonyára jobban megérthetjük a fentebb leírtakat, ha tüzetesebben megvizsgáljuk a költő önszemléletét. A lírája háttérvilágát felfedő vallomásos esszéekben és

a vele készült beszélgetésekben többször is hangsúlyozta, hogy nem érzi magát költőnek, s nem is tudna költőként élni, mert ez elsősorban magában az írásban akadályozná. Vagy ahogyan ő mondta: "Időnként versekben gondolkodom, nagyon szeretem őket; időnként írok verseket, de egyszerűen nem tudnék írni, ha költőnek képelném magam." Pilinszky inkább tekintette gyónásnak, mint prédikációnak a költészetet.

Az életmű önelvű zártságából és koncentráltan egynemű jellegéből adódhat, hogy némely értelmezők olykor-olykor a költő pesszimizmusát emelik ki. A kellőképpen figyelmes és alázatos olvasó-befogadó – aki már legalább egyszer következetesen és pontosan végiggondolta az ember mivoltunkból fakadó súlyos kihívásokat és dilemmákat – tudja, hogy költőnkkel kapcsolatban a pesszimizmus emlegetése érzéketlenségre és felszínességre vall. Az ilyesféle inszinuációkra ő maga a következő választ adja: "Nem hiszem, hogy pesszimista vagy optimista lennék. A tragikus derű vonz, a görögöké, ahová eljutni szeretnék." Arra vonatkozóan pedig, hogy mennyire átgondoltan és organikusan szemlélte személyes léte és költészete összefüggéseit, az írás legvégső célját és értelmét, álljon itt egy másik, az Apokrifre emlékeztető vallomás: "Én az irodalom vagy az írás révén tulajdonképpen haza akarok találni. Mindennek a mélyén az van, hogy hazataláljak."

A következő, megkerülhetetlennek tűnő kérdéskör, hogy miként vélekedett Pilinszky a költői szerepről, s mit tartott a leglényegesebb és művészhez legmértőbb feladatnak. Mindenekelőtt – T. S. Eliothoz és Weöres Sándorhoz hasonlóan – vallotta, hogy a költő nem nagy egyéniség, hanem nagy közvetítő, nagy médium. Vagyis a költő voltaképpen személyes annyiban, hogy minden egyes alkotásfolyamat során felszámolja és feláldozza a személyiségét, hogy egyre áttetszőbb és alkalmasabb közeg legyen személytelen értékek, a világ személytelen erőinek a közvetítéséhez. Ennek kapcsán két egyidejűleg érvényes igazság fogalmazható meg: egyrészt a nyelv a költő kezében hangszer, másrészt viszont – épp az előbb érintett orpheuszi és próteuszi szerepvállalás, illetve szerepkényszer miatt – a költő is hangszer a Mindenség kezében. A fejtegetés igaza könnyen belátható, ha figyelembe vesszük, hogy minden nagy mű a személytelenből táplálkozik. Pilinszky is azt tartotta, hogy a költő nem magát írja, hanem mindig valamiképpen az egésztől ír, eleve az egészre fülel. "Akinél a részletek zaja elnyomja az egész csendjét, szegény gazdag az. A valódi beszéd a művészetben mindig a gazdag szegénység beszéde."

Pilinszkynek a költői médiumszerepről alkotott nézeteit még világosabbá tehetjük, ha legkedvesebb filozófusához, Simone Weilhez fordulunk segítségért. A misztikus vallásfilozófusként ismert francia gondolkodó egy ideillő metaforikus gondolatát idézem: "A szépség az egy labirintus. Sokan elindulnak benne. A legtöbb-

ben menet közben elfáradnak, de akinek van ereje, az eljut a labirintus közepébe. Ott Isten várja őt, elemésztí és kiokádja. Akkor kijön a labirintusból, megáll a bejáratában, és az arra menőket szelíden befelé tessékeli.

Pilinszky legtagabban értelmezett művészet- és irodalomfelfogásáról szólva egy általa sokszor elismételt, Rilkrétől kölcsönzött gondolatra kell utalnunk, miszerint "borzalmas, mennyire nem látjuk a tényektől a valóságot." Erre rímel Simone Weil Erkölc és irodalom című írásának minden bizonnyal legfontosabb mondata: "A művészet fiktív világában megmutatkozhat az a "valóság, melyet életünkben fikciók borítanak el." Vagy másképpen közelítve: a művészet nagy lehetősége, hogy fiktív síkon megszülessék valami realitás, szemben az élettal, ahol reális síkon nagyon is gyakran fikciók közt vergődünk. Pilinszky szerint az istenért való kétségbeesett küzdelmünknek is egyik legfontosabb faktora, hogy valósághiányban szenvedünk; hogy létezőnk, de valójában nem élünk, hogy "bűnhődünk de bűnhődésünk mégse büntetés". Amit mi a világban valóságnak hiszünk, az nem más, mint a tények halmaza. A költőnek viszont mindvégig a tények mögötti valóság, a rejtőzködő bizonyosság volt a legfőbb gondja, mert számára Isten a tények mögötti valóságot jelentette. Ezen a ponton ismét egy Simone Weiltől származó, zavarbaejtően pontos axióma kínálja magát: "A világ létezik, rossz, irreális és abszurd. Isten nem létezik, jó és reális." Joggal mondhatjuk azt, hogy voltaképpen ezen a filozófiai felismerésen dajkálódik föl Pilinszky egész világképe. Mindezt elfogadva, akár az egész életműve fölé odaképzeltük a következő két sort: "Valójában két szó, mit ismerek / bűn és imádság két szavát."

Befejezésként arról kell még szólni, hogy végül is miben látta Pilinszky a művészet igazi szerepét, és miben vélte megtalálni azt az esélyt, ami által a művészet valóban emberarcúvá és emberérdekűvé válhat. Nemcsak hirdette, hanem saját alkotói gyakorlatával hitelesítette is azt a sarkalatos és mélyen megszenvedett hitvallását, hogy az írás, a művészet soha nem lehet kultúrfunkció, és soha nem válhat öncélú remekléssé. "Miközben írja az ember a verset, maga a versírás nem kultúrfunkció, tehát ott tulajdonképpen mindenről meg kell feledkezni."

Pilinszky szemében a nyelv elsőrendűen nem a nyelvészet, még csak nem is a költészet, hanem a dolgok megszólításának, az ember megszentelődésének, a szeretet teljességének és kiteljesítésének a gondja. "Arról, hogy mi is a nyelv, Dosztojevszkij sokkalta többet tudott, mint Joyce. Ahogy arról is, hogy mi a lét" -- ekként fogalmazta meg indirekt módon a maga nyelvi és irodalmi eszményét. A költő nem ok nélkül mondta, hogy Jézus óta minden művész kissé hiúnak érezheti magát, s legjobb esetben az igazság közvetítőjének, tolmácsának, akit azonban így elragad a tolmácsolás szertartása, öncélú remeklése.

Pilinszky János a "transzcendens vigasztaló részvét" esztétikájából kiindulva, s azt némiképpen meghaladva, számos előjelét látta annak, hogy rövidesen a szeretet lesz az irodalom legfőbb tárgya és problémája; mégpedig olyan centrális hangsúllyal, ahogyan egyedül és utoljára csak az Evangélium foglalkozott vele. Egy majdan megszülető keresztényi-evangéliumi alapozottságú esztétika megalkotásakor komolyan kell és lehet számolni Pilinszky szeretetközpontú programjával is.

II.

Haza akartam, hazajutni végül,
ahogy megjött ő is a Bibliában"

Bizonyosság -- és oltalomkeresés Pilinszky János költészetében

Pilinszky János mennyiségileg viszonylag csekély, ám minőségileg mérhetetlenül súlyos életművéhez leggyakrabban a keresztény, katolikus, humanista, egzisztencialista jelzőket társítja a köztudat. A Pilinszky által teremtett líravilág irányultságát, élményköreit és világképét tekintve erősen antropologizáló, individualista jellegű, az egzisztencializmus érzelmi alapjaival rokonítható, vallásfilozófiai elemeket is magába foglaló létköltészet. Ennek egészéről elmondható, hogy az evidenciák erejével ható pontos jelzések költészete. Döntően metafizikai és transzcendens alapozottságú költői világképe önelvűen zárt és organikus; a folytonosság, a lényegi azonosság és állandóság jegyében fogant. Nem véletlenül nevezik őt a "mozdulatlan elkötelezettség" költőjének. Komor, sőt tragikus létélményből fakadó, hangsúlyozottan egynemű líravilága a szűkszavúságig tárgyilagos, feltűnően szikár és dísztelen. Képanyagát és motívumrendszerét vizsgálva a csönd, a magány, az idegenség, az otthontalanság, a sivárság, a vigasztalanság és mozdulatlanság egyfajta misztikus, állandó jelenléte figyelhető meg. A témák és élménykörök egyhangú ismétlődése heveny hiányérzetről, szenvedésteli küzdelemről árulkodik.

Nemes Nagy Ágnessel szólva Pilinszky az égbolttal volt eljegyezve, és semmi sem tudta kimozdítani felfelé irányuló figyelméből, a rejtőzködő bizonyosság felé gyermeki bizalommal tekintő oltalomkereső attitűdjéből. Ilyenformán költészetének keresztény ihletettsége, jézusi arculata mindvégig egységes és töretlen,

ugyanakkor hiányzik verseiből az a fajta megingathatatlan bizonyosság és az a fajta "konzervatív vallásosság", amely a joggal katolikusnak nevezett költészettől (Sík Sándor, Mécs László, Harsányi Lajos) elválaszthatatlan. Mindenféle keresztény dogmától távol álló, lényének legmélyéről fakadó intellektuális típusú vallásosság az övé, amely a gyötrő ambivalenciák miatt nemegyszer az eretnesség bélyegét is magán viseli. A vele készült beszélgetésekben számtalanszor megismételte: "Nem vagyok keresztény (katolikus) költő, de szeretnék az lenni. Ez a világ egyik legnehezebb dolga. Lehet, hogy egyszer ki fog derülni: Assisi Szent Ferenc volt az utolsó." Vallomásaiból az is nyilvánvaló, hogy a maga módján hitt az Istenben, de számára Isten a tények mögötti valóságot jelentette főként, aki "tökéletesen tartózkodó, tökéletesen csendes; tulajdonképpen semmi fegyvere nincs, csak jó és van". Az isten nélküli világ rettenete és a senki földjére vetettség tudata eredményezi azt, hogy Pilinszky határhelyzetben írja verseit: élet és halál, lét és semmi, bűnösség és kegyelem határán.

A költő világában mindvégig intenzíven jelenlévő istenélmény első kötetében (Trapéz és korlát, 1946) a Stigma című versben jelentkezik a legteljesebb formában, már-már vezeklésszerű személyességgel. A megváltókeresés hiábavalósága, a remélt találkozás képtelensége, az elérhetetlenség fájdalma a Sion-hegy alatt című Ady-vers élményhelyzetére emlékeztet. A bizonyosság- és oltalomkereső lélek istenne némának és részvétellennek bizonyul; a kinyilatkoztatás és a gyánolító gesztus elmarad. "Ő visszanéz az esten át, / csak néz és meg sem ismer."

A hitprobléma és az istenélmény később is gyakran felbukkan Pilinszky-nél; így például a Miféle földalatti harc zárlatában ("Mit rejt előlem istenem, / mit őriz még a holnap?"), vagy a Téli ég alatt című költemény illúziótlanságot kinyilvánító, vígasztalanul heroikus soraiban ("Tovább nem ámtom magam, / nincsen ki megsegítsen, / nem vált meg semmi szenvedés, / nem véd meg semmi isten."). Ide kapcsolható a Halak a hálóban kiábrándult gondolatisága is, amely a megváltó kegyelem keresztényi mítoszát tagadva jut el az egyetemes emberi szenvedés megválthatatlanságának keserű kimondásáig ("Bűnhődünk, de bűnhődésünk / mégse büntetés, / nem válthat ki poklainkból / semmi szenvedés."). Ez a fajta egzisztencialista színezetű, tragikusan komor létérzékelés, illetve a transzcendenciára mindhiába tekintő reménytelenség szívódik föl a "sötét szenvedés" élményköreiből táplálkozó későbbi költeményekben is. Messzemenőig egyet lehet érteni Radnóti Sándor felfogásával, aki Pilinszkyben a szenvedő misztikust látja dominánsnak. Ezt a vélekedést igazolják a Harmadnapon (1959) versei is, mindenekelőtt a világképi és poétikai szempontból egyaránt összegező érvényű Apokrif, amely az emberi létezészt a végítéletig tartó szenvedéstörténetként jeleníti meg. Az abszolút és abszurd magány, a reménytelenségérzet, az otthontalanság és az állandósult szenvedés élmény- és motí-

vumkörei uralják a Tanúk nélkül, a Parafrázis és a Kihűlt világban című verseket is. Az utóbbi mű nyitánya ("E világ nem az én világom"), illetve zárlata ("Kihűlt világ ez, senki földje! / S mint tetejébe hajított / ócskavasak holtan merednek / reményeink, a csillagok") egyik legjellegzetesebb példája a személyes létérzékelést egyetemesé tágító művészi eljárásnak.

Az Isten-élményt közvetve kifejező költemények egyik csoportjában fontos jelentésképző szerephez jutnak a Bibliából ismerős jelképek, utalások és látomásrészletek. Külön csoportot alkotnak azok a versek, amelyek az apokalipszis képeire épülnek, illetve valami módon ehhez a képzetkörhöz kapcsolódnak. A már említett Apokrif mellett idet artozik a Mire megjössz, a Jelenések VIII.7., a Piéta és a Harmadnapon. Az Istenhez forduló, istenváró-istenkereső attitűd közvetlenül nyilvánul meg a Panasz és az Örökkön-örökké jeremiádszerű soraiiban. Az "úgy vágyom közeledre" alapérzése itt is a feltétlen ráutaltságot rögzíti, ám a megválaszolatlanul maradó kérdések a bizonyosság hiányát jelezve tovább fokozzák az esdeklő kétségbeesettségét. ("Eljut hozzád a panaszom?"; "Hiába ostromollak?"; "Számíthatok rád istenem?") A Panasz gyötrő és megoldatlan menedékkeresését és feloldozásreményét ellenpontozza az Örökkön-örökké tűréselvű, belenyugvó magatartása. ("Úgyse hallanád meg, hangot ha adok, / sűrű panaszommal jobb ha hallgatok.")

A felsorolt példák egybehangzó tanúsága szerint a költő a transzcendencia vonzásából nem szabadulhat, de a rejtőzködő bizonyosságban feloldódni, s benne megnyugvást találni nem képes. Miután a hívás nem talál válaszra, a hangja elcsuklik. A menekülés, a menedékkeresés lehetetlensége, az Istenre való rátalálás nyomasztó megoldatlansága a hiányérzeteket s a szenvedést már-már elviselhetetlenné fokozza ("csillapíthatatlan sírok"; "végeérhetetlen zokogok"; "örökkön örökké sírok").

A hallatlanul organikus életművön belül nemcsak a fenti versek, de a líra háttervilágát megragadó vallomásos esszék is alátámasztják a végső meglátásom, miszerint Pilinszky János vallásossága – akárcsak Adyé – olyan advent, aminek soha nincs karácsonya. Az életmű legavatottabb ismerői (Fülöp László, Béládi Miklós) is osztják azt a véleményt, amit a költő angol fordítója, Ted Hughes így fogalmazott meg: Pilinszky versei kétségtelenül mind részei a könyörgésnek Istenhez, de ez az Isten mintha nem létezne."

III.

In memoriam Pilinszky avagy egy legendaépítő legendárium

"Sokkal inkább vagyok a legendaépítés, mint a legendarombolás pártján. Talán békésebb korban a legendarombolás a kötelező; mostani állapotunkban azonban egy szép legenda reménysugár is egyben."

(Maár Gyula)

Pilinszky János augustinusi természetű vallomásos életműve -- a Trapéz és korlát (1946) verseitől kezdve A mélypont ünnepélye (1984) című gyűjteményes prózakötetével bezárólag -- szinte bűvópatakszerűen és észrevétlenül növekedett a '45 utáni magyar irodalom egyik legorganikusabb és legsúlyosabb teljesítményévé. Költői éthoszárt ragadja meg, ezért valamennyi műve fölél odaképzeltük azt a hitvallásszerű gondolatát, amely a világhiány és a jelenlétesztés nyomasztó élményéből fogant: "Világomlás idején élünk, s ember szájából a tiszta szó olyan, mint a színrany."

A közelmúltban megjelent In memoriam Pilinszky (1990) című kötet arról győzhet meg bennünket, hogy az utóbbi évtizedben Pilinszky János nevének súlyos jelentése, sőt "holdudvara" támadt az időben. A vele való találkozás egy legendával való találkozás, s éppen ez az, ami nemcsak széppé, de nehezzé is teheti ezt a vállalkozást.

Minden emlékidéz, tisztelgő avagy legendásító törekvés kapcsán fölmerülhet ugyanis az aránytévesztés veszélye, ami bizonyos csúsztatásokat és torzításokat idézhet elő -- pozitív és negatív irányban egyaránt. Az egyébként szemet-lelket gyönyörködtető, külső és belső megjelenésében egyaránt reprezentatív, tiszteletre méltóan teljességre törekvő képeskönyvvel kapcsolatban alapvetően két kifogás merülhet fel. Az egyik észrevétel bizonyos fokig a szerkesztői koncepciót korrigálja, minthogy a misztifikálás imitt-amott tettenérhető törekvésével nem érthetünk egyet. Arról van szó, hogy az egyes interjúszövegekből nem szerencsés cúnként kiugratni olyasféle gondolatokat, mint például: "Az égbolttal volt eljegyezve", "Mintha egy égő tekintetű koldulóbarát lett volna", "Azon elmélkedett, hogyan lehetne szent". Meglehet, Pilinszkynél a bűn és kegyelem pólusaira épülő mozdulatlan elkötelezettségű költői attitűd bajosan választható el a benne mindvégig intenzíven jelenlévő misztikus filozófustól, mégsem árt, ha minden Pilinszky-rajongó megismeri Radnóti Sándor legendaosztató tanulmányát, a költő által is elfogadott Szenvedő misztikust. A másik megjegyzés arra vonatkozik, hogy -- miközben érdektelenebbnek és ille-

téktelenebbnek tűnő írások is helyet kaptak a kötetben -- sajnálatosan hiányoznak azok, akik pedig vitathatatlanul meghatározó szereplői voltak Pilinszky életének. A hiányzók között említhetjük Márkus Anna (a költő első felesége), Jutta Scherer (második felesége), Sheryl Sutton és Kovács Péter nevét. Nem beszélve arról, hogy a költői életmű legavatottabb ismerőinek (Fülöp László, Radnóti Sándor, Kuklay Antal, Ted Hughes, Pierre Emmanuel) a valamilyen formában történni megszólaltatása is tovább emelhetné volna a kötet színvonalát.

Mindamellet a Bogyay Katalin által szerkesztett *In memoriam Pilinszky* -- a fenti észrevételek ellenére is -- olyan igényesen megformált könyv, amit örömmel vehet kézbe az ember, mert küllemében esztétikus, tartalmában pedig élményszerűen gazdag. A maga diszkrétségében különleges és különlegességében diszkrét kötet az Officina Nova kiadó jelentette meg a költő születésének hetvenedik, illetve halálának tizedik évfordulójára.

A kifinomult ízlésre és gondos kezekre valló összeállításban kitűnő versek, mesteri novellák, rendkívül atmoszférikus emlékezések, vallomások és lényegretörő interjúk szerepelnek jobbnál jobb fotók és szebbnél szebb grafikák kíséretében.

A jelen írás nem vállalkozhat a legendárium egyes darabjainak szigorúan értékközpontú vizsgálatára, de valamiféle szelekció szükséges. Könnyű észrevenni, hogy a műfajilag erősen kevert, ám szemléletében és törekvésében meglepően egységes kötetben meglehetősen eltérő súlyú írások váltogatják egymást. A 14 versből leginkább Ágh István, Károlyi Amy, Balla Zsófia, Orbán Ottó, Határ Győző és Kányádi Sándor művei vihetnek közel Pilinszky világához, megsejtetve valamit e költészet legtitkosabb ultrahangjaiból is. A szintén 14 novellából, illetve vallomásszerű elbeszélésből is azokat emeltem ki, amelyek a maguk személyes érintettségével a leghitelesebb és legartisztikusabb megszólaltatói Pilinszky ezoterikus életérzésének és világlátásának. Így esett a választásom Mátyás Iván, Határ Győző, Konrád György, Mészöly Miklós, Görgey Gábor és Tandori Dezső írásaira. A bennünk virtuálisan vagy esetleg valóságosan is megformálódó Pilinszky-portré szempontjából pedig azok lehetnek a legmértékesebb és legautentikusabb interjúalanyok, akik a megidézett ember életének legközvetlenebb és legintimebb részesei voltak. Ennek megfelelően az igazi beavatottak viszonylag szűk körét Jelenits István, Nemes Nagy Ágnes, Károlyi Amy, Domokos Mátyás, Wilt Pál, Törőcsik Mari, Maár Gyula, Kocsis Zoltán, Wiener Pál és Ingrid Fischeux névvel fémjelezhetjük. Meghatározó módon ők azok, akik egy drámai misztérium egykori szemlélőiként és szereplőiként vehetnek részt a Pilinszky-legenda átörökítésében, illetve a szelektív emlékezet révén egyfajta Pilinszky-mítosz megteremtésében.

Lévén, hogy nem minden nagy költő képes legendákat teremteni, felvetődik a kérdés, hogy vajon miért alakulhatott ki legenda Pilinszky körül? A megkérdezettek

erre sokféleképpen reagálnak, de a válaszokban makacsul visszatérő gondolat, hogy Pilinszky viselkedése elütött a megszokottól, mivel az életét misztikus filozófus módjára, spirituálisan élte, és olyan rendkívüli lény volt, aki az élet és a halál misztériumát, a földi és a földöntúli világ kapcsolatát hordozta magában; s mint ilyen, állandóan a lényegre figyelt. Ővele találkozva valóban a lényeggel kerülhetünk kapcsolatba.

Jelenits István mutat rá, hogy Pilinszky költészetét nem az idők diktálták. Félrevezető, ha vallásos vagy metafizikus költőnek mondjuk, mert költészetében az ember végső elkötelezettségéről, érintettségéről, tájolódságáról van szó. Domokos Mátyás is úgy látja, hogy Pilinszkyt nem lehetett kimozdítani a saját belső gondolatai és történései közül. Mint a nagy tehetségek általában, ő sem tudott mással foglalkozni, csak azzal, amire predesztinálva volt. Ez a költői predesztináció egybeesett egy vallásos hittel, de úgy, hogy a vallásos hit nem korlátozta és nem térítette el őt a saját költői predesztinációjától. Ennek köszönhető, hogy nem lett irányköltő, hogy nem lett szokványos katolikus költő. Költő vagyok és katolikus -- mondja erről Pilinszky.

Többen is megjegyzik, hogy Pilinszkyt a Biblia mellett legjobban Dosztojevszkij foglalkoztatta. Karamazov Aljosában vagy Karamazov Ivánban látta kifejezve a lét, a hit, az erkölcs alapkérdéseit. Nem lehet véletlen, hogy még derűsebb pillanataiban is Karamazov Aljosának képzelte magát. Ezzel kapcsolatban Maár Gyula elevenít föl két igen jellemző történetet. Az egyik szerint amikor Pilinszkyt Németországba vitték vonaton, könyvek voltak nála, és elkezdte kidobálni az ablakon azokat, amelyek számára érvényüket veszítették. Végül csak a Biblia maradt vele, az viszont nem úgy, mint egy könyv, hanem úgy, mint egy kutya. A másik emlék egy európai írókongresszushoz kötődik, ahol Pilinszky határozottan kijelentette, hogy a modern irodalom kezdőpontja Dosztojevszkij. Aligha szorul bizonyításra, hogy világlátásának egyik meghatározója éppen Dosztojevszkij volt. Mert micsoda Dosztojevszkij-látásra vall, ha valaki azt mondja Auschwitzról, hogy: Minden, ami történt, botrány, amennyiben megtörténhetett. Kivétel nélkül szent, amennyiben megtörtént."

Ami pedig a Szentírást illeti, nyilvánvaló, hogy Pilinszky mindenkor mentevára a Biblia volt, ahová tékozló fiúi útjairól megtérhetett. Ebben messze a legilletékesebb Jelenits István, aki a költő gyóntatója, lelki atyja volt, majd ő lett Pilinszky János szellemi hagyatékának gondozója. Jelenits megfigyelése szerint Pilinszky -- akárcsak Pascal -- magától talált rá a keresztény gondolkodás élő gócaira, s a maga ösztönös zsenijével a kereszténység lényegéhez került igen-igen közel. Számára a hitben legfontosabb volt a kegyelem, s nem a filozófusok, hanem Jézus Krisztus istenét kereste és találta meg. Valamelyest problematikusabbnak értékeli,

ezért némileg pontosítja az előbbi vélekedést a pályatárs, Nemes Nagy Ágnes. Ő Pilinszkynek a hithez való viszonyában két réteget különít el. Az első úgynevezett "mindennapi" rétegben hiányolja a kételyt. "Belőle hiányzott a felülvizsgálatnak az indíttatása, gyermeki vallásosságát mintegy törésmentesen vitte át felnőtt korára." Annál feltűnőbb, hogy a felszínen, gyermeki módon megélt vallásossága szinte pascali mélységekkel, jelent meg a "második" rétegben, a verseiben. Végző soron Pilinszkynek megvolt a maga "komor, sötét mennyországa", épp ezért verseiben újra és újra a szenvedés megváltását kereste, s "a kegyelem éles sugarai minduntalan bele is világítanak szenvedő világképébe. Egy extatikus kegyelmi állapot jelei érződnek nemegyszer 'fekete-fehér' költészetében". A magyar és a világirodalomban is ritka a transzcendenciának és a misztikumnak ez a fajta lehelete, amely egyébként eredendően mutat rokonságot Pierre Emmanuel gyötrődő szkepticizmusával valamint Simone Weil bűn- és kegyelemfilozófiájával.

A Pilinszky-jelenséget vizsgálva többen is felhívják a figyelmet a külső megjelenés és a belső világ lényegi azonosságára. Wiener Pál, franciaországi ideg orvos barátja írja róla, hogy kétségtelen törekénysége ellenére erőteljes, szép ember volt. De elsősorban rendkívüli szellemi ereje tette férfias jelenséggé. "Lenyűgöző ember volt, aki sokkal evilágibbnak tűnt, mint Weöres, és sokkal kevésbé volt az, mint költőtársa" -- fogalmazza meg roppant találó reflexiójában Sík Ferenc. "Lehetetlen volt őt nem szeretni. A régi világban nyilván azt mondták volna róla, hogy igazi "úriember" -- egészíti ki a jellemzést Csorba Győző. A már idézett Nemes Nagy Ágnes szemében Pilinszky szép volt, akár egy gótikus szobor vagy egy Fra Angelico festette, idealizált Assisi Szent Ferenc. Károlyi Amy egyszerűen jelenségnek látta, kifejező, szép nézésű szemekkel, amelyekből sugárzott a tudás. Hozzáteve, hogy Pilinszky sajátos keveréke volt a társasági arslánnak és a szerzetesnek, akinek a szuggesztivitására lehetetlen volt nem odafigyelni. Az sem lehet véletlen, hogy Lator László számára a megtépzott, az izzó, az arkangyalszerű Pilinszky volt az igazi, aki egy égi tekintetű koldulóbarátra emlékeztette őt.

A fenti mozaikkockákhoz szolgálhat érdekes adalékul Bodnár György története, amely az idillszerű, folyamatos létezészt cáfolva tudatosítja bennünk az emberi élet szüntelen drámáját. "Egy alkalommal elmesélte nekem, hogy egész életében szent akart lenni. A szentség gyakorlása úgy kezdődött, hogy feküdt a heverőn, s azon elmélkedett, hogyan lehetne szent. Fölismerete, hogy az túl kényelmes pozíció az elmélkedéshez, úgyszólván lefeküdt a padlóra. Amikor törni kezdte a kemény fa, arra jött rá, hogy mindaz, amit tesz, hivatkozás, márpedig a hivatkozó ember nem lehet szent." Rendkívül pontosan és szépen ragadja meg a dolog lényegét Konrád György, aki szerint Pilinszky naponta küzd a hitért, mert "hét elvetemült ateista van benne elásva, de a szellem tud a szellemről..." Érdekes idézni a végkonklúziót

is: "...főlöstleges a szentségről beszélni, van, aki szent, van aki nem az, van aki bűnbeesve is szent, van, aki szentbeszéd mondása közben sem az." Ezen a ponton lehet érdekes a költő legbelső baráti köréhez tartozó Maár Gyula visszaemlékezése: "János mindig azt mondta, hogy az ember először is tehetséges. De a tehetség csak belépő ahhoz, hogy később moralista legyen. S a tehetség és morál után jön a lelki ismeretfurdalás. Ő ezt az utat valóban végigjárta, annak minden vonzatával."

A kép teljességéhez persze még sok minden egyéb is hozzátartozik, ezért a szenvedő, félelmeivel küszködő, aszketizmusra hajló, befeléforduló Pilinszkynek a másik arcát is föl kell villantanunk. Többen is megemlítik róla, hogy gyakran belevetette magát az éjszakába, ahol aztán spontán módon bárkivel szóba állt és nem egyszer lehetetlen női kalandokba keveredett. "Olyan könnyen ismerkedett, ahogyan a temetőben az özvegyek szoktak" -- mondja erről Maár Gyula.

Nagyon jól rávilágít Pilinszky éjszakáinak lényegére az az eset, amelyet Wilt Pál filmrendező elmesél: "A Batthyány téri csarnok oldalában van egy ócska kis csehó. Egy márciusi hajnalon én is ott kötöttem ki. Mondhatom, az ottani társaság pokoli volt! Három emberrel hátrább beállt mögém Jancsi. Kiváltottuk a sört, és leültünk egy asztalhoz. Pilinszky a részegség lebegő stádiumánál tartott. Ült velem szemben a fehér garbójában, szívta a hosszú Marlboróját. Egyszer csak fennhangon, utolérhetetlen stílusában elkezdte mondani újabb verseit. Úgy éreztem, bennünket most meg fognak ölni. Teljesen lehetetlen volt elképzelni, hogy ebben a csehóban valaki verset mondjon. És teljesen váratlanul fordult a kocka, ugyanis a zsigongás mindinkább elhalt, teljes csönd lett, az emberek megálltak, kezükben a kriglikkel, és néztek. Az egész kocsma, mint egy állókép, megmerevedett, s nézte az ősz hajú, fehér garbós urat, aki csillogó szemekkel, magas hangján mondja-mondja a verseit. Sokan nem is hallhatták, mit beszél, csak a jelenséget látták. Olyan volt ez a pár perc, mintha angyal szállt volna közénk. Ez volt Pilinszky. Felejthetetlen." Akár az előző sztori kommentárjaként is felfoghatjuk Maár Gyula idevágó szavait: "Versmondása a világ csodája volt, ugyanis ő profétikussá vált, amikor verset mondott. Autentikussága a tökéletes kikezdhetetlenségből adódott. Amikor ő verset mondott, maga volt Cipolla."

Ami Pilinszky mágikus varázserejét és szuggesztivitását illeti, a Márai Enikő által előadott történet is tökéletesen összecseng a fentebb mondottakkal. "Pilinszky János szerzői estje a Fészek Klubban. Ő maga olvassa fel verseit. Kinyitja a könyvet, olvasni kezd. Megdöbbenek. Miért gondolják a versmondók, hogy Pilinszkyt nagyon okosan, visszafogottan, egy entellektüel kívülállásával kell mondani? Hiszen itt most annyi szenvedés, szenvedély, büntudat, hit és kétely zúdul rám, hogy a feszültség szinte fojtogat. Pilinszky nemcsak az eszével van jelen, hanem a szívével, az idegeivel, a zsigereivel is." Ez a megfigyelés olyannyira telitalálat, hogy az

egyik vallomásában Pilinszky is kísérteties hasonlósággal beszél a vers születéséről: "Van, aki inkább a szívével, van, aki inkább az értelmével ír, én valamiképpen a testemmel... Amit írok, a fizikumommal ellenőrzöm." Talán éppen ebben rejlik a Pilinszky-titok nyitja, talán éppen ez a komplex és intenzív emberi jelenlét az, ami igazán hitelessé és emberivé teszi őt és az írásait.

A Pilinszky-misztérium felidézésében és a legenda átörökítésében a legilletékesebbek egyike a francia Ingrid Ficheux, aki három évig ismerte a költőt, s rövid ideig a felesége is volt. Az ő emlékezéséből idézek: "A színpadon gitároztam, s a zsúfolt teremben egyszer csak megpillantottam őt. Annyira vonzott a tekintete, hogy csak őt néztem. Fogalman sem volt, kicsoda, később a bátyám bemutatta. Azonnal egymásba szerettünk... Egyénisége olyan erős, hogy máig sem tudom kivonni magam a hatása alól... Izzott körülötte a levegő, nagyon is felkavaró személyiség volt, ugyanakkor közvetlen, bensőséges, lágy jelenség is... Meghatározó személyiség volt az életemben, s bár már nem él, most is igen fontos nekem."

Jóllehet, Pilinszky élete végéig megőrizte gyermeki naivitását és védtelenségét, mégis hihetetlenül komplikált személyiség, már-már lélektani fenomén volt, aki nemegyszer lepte meg környezetét teljesen rendhagyó és zavarbaejtő dolgokkal. A tőle szinte elválaszthatatlan Kocsis Zoltán elevenít föl két idevágó történetet: "Amikor Velemben élt, hívott, hogy látogassam meg. Szüleimmel megérkeztünk, s Jancsi közölte, hogy kezdődik a rádióban Bach H-moll miséje. Mondtam, hogy milliószor hallottam már, s ha már ilyen messziről eljöttünk, beszélgessünk inkább. Nem tárgyalt, teljes csendben végig kellett hallgatni a zenét, s annak befejeztével mi távoztunk. Ebből állt a velemini látogatás." Ez a fölöttébb jellemző eset is azt a véleményt erősíti, miszerint Pilinszky esetében a legenda leginkább abban rejlik, hogy ő igazán spirituálisan élte élete nagy részét.

A kötetben lévő beszélgetések gyakran visszatérő témája az önpusztító, a magát tudatosan avagy akaratlanul tönkretevő Pilinszky. Bizonyosnak látszik, hogy élete utolsó évtizedében nemcsak oldottabb lett, de meglehetősen sokat is ivott. Egyesek ezt emberi megroppanásával, mások pedig életforma-változásával hozzák kapcsolatba. Jelenits István úgy véli, hogy rimbaud-i értelemben véve Pilinszky önpusztítása nem volt programszerű, Kocsis Zoltán viszont eléggé határozottan állítja az ellenkezőjét. Erről szól a zongoraművész jóbarát másik története. Eszerint amikor Kocsis aláírta a Charta 77-et, Pilinszky nagyon leszidta érte. Egy ízben Szigligeten a Charta 77 körüli vitákból nagy ivászat kerekedett. "Jancsi, bár nagyon bírta az italt, igen részeg lett, sőt még brómot, Andaxint és Noxiront is bevett. Elvesztette az eszméletét. Szerintem egyébként tudatosan tette magát tönkre." Nem valószínű, hogy ezt a kérdést el lehetne dönteni, sőt meglehet, hogy el sem kell dönteni. Mindenesetre idézem a számomra legmeggyőzőbb véleményt, amely Wiener

Páltól származik: "Nem volt öngyötrő, szerzetesi természet... De úgy élt és úgy rendezte életét, hogy az valamilyen módon szenvedtette őt. Abszolút nem volt öntudatlan szenvedő, de tudatos vagy elhatározott sem. Inkább volt áldozat, mint mártír... János abszolút nem volt labilis természet, de nem próbált mesterségesen jó formában maradni. 'A bajok kiegyenlítik egymást, ha nem szelektáljuk őket' -- írta. Vállalta a ráért szenvedést. Elmegyógyásként sosem tartottam betegnek."

Külön értekezés tárgya lehetne Pilinszky egészen különleges szerelemfelfogása, ennek összes gyakorlati következményével együtt. Legközelebbi ismerősei, barátai (pl. Töröcsik Mari, Maár Gyula, Jelenits István, Kocsis Zoltán, Ingrid Ficheux) igen szemérmes, félelmekkel, szorongásokkal teli embernek ismerték őt, aki ráadásul tele volt félresikerült kapcsolatokkal. Benne a vágyak testi durvasága és a gondolatok magasztos tisztasága egymással feloldhatatlan feszültségben élt. Nagyon is igaza lehet Wilt Pálnak, aki arról beszél, hogy Pilinszky -- mintegy az ambivalens kettősség kompenzációjaként, kétségbeesett megoldási kísérletként -- többször is tébolyult, lehetetlen női kapcsolatokba keveredett. Talán azért is, mert soha nem talált olyan társat, akivel a magányát föl tudta volna oldani. Persze Jelenits Istvánnak is igaza lehet, mert kétségtelen ugyan, hogy Pilinszky nagyon kiszolgáltatott, védtelen ember volt, de "nyilván megszökött volna attól, aki valaha is meg szeretne volna őt tanítani a normális életre".

Arra a kérdésre, hogy vajon mitől vált Pilinszky depresszióssá, Kocsis Zoltán a következőt válaszolja: "A nőktől, mert nagyon csúnyán bántak vele. Mindig a férfias nőtípushoz vonzódott, s mindig megőgette magát. Sokan ki is nevelték... Egyébként igen furcsán képzelte a házasságot, mert valahogy krisztusi módon akarta megélni." Ugyanerre a kérdésre Ingrid Ficheux másfajta választ ad: "János a depressziót nem tartotta kóros dolognak. Ő is megélte és természetesnek tartotta. Szerinte ugyanis a depresszió a valódi világ víziója, s akkor esik valaki depresszióba, ha megszűnik körülötte létezni az Isten. Én is ugyanezt éltem meg."

Végül -- ha csak futólag is -- szólni kell az "újholdas" problémáról. A kérdés összetettsége és sokféle megítélése ellenére azért vagyok viszonylag egyszerű helyzetben, mert teljes egészében osztom Töröcsik Mari és Maár Gyula véleményét. Aligha vitatható, hogy Pilinszky és az újholdasok összetartozása fontos volt annak idején. Rosszindulatú megközelítés viszont az, amelyik a kapcsolat meglazulásáért kizárólag Pilinszkyt teszi felelőssé. Az igazság inkább az lehet -- mondja Maár Gyula --, hogy ő volt az igazán átütő, világirodalmi szinten is jelenségként élő költő. "János nem levált róluk, hanem bizonyos értelemben túlnőtte ezt a kört. Ő soha nem volt provinciális helyzetben" -- teszi hozzá Töröcsik Mari. "Azt hiszem üstökös volt, amely egyszerűen kilép a többi csillag közül... Ő elvarázsolt király volt, aki pontosan tudta saját helyét anélkül is, hogy ez bármikor

manifesztálódott volna... Szuverén volt, akinek a személyisége változhatott ugyan, de a látása ugyanaz maradt" -- fejezi be a fejtegetését Maár Gyula.

Felvetődik a kérdés: mi lehetne az. In memoriam Pilinszky és a róla írott recenzió végső mérlege? A könyvben foglaltak és az itt leírtak egyik legfontosabb üzenete talán az lehet, hogy az ilyen nagyformátumú művésznak minden lépése súlyos és mélyreható tanulságokkal szolgál. Végső soron -- a legendaépítés alig leplezett szándékával -- egy súlyosságában szerény és szerénységében súlyos művészi-emberi portré reinkarnálódik előttünk; a Pilinszkyre olyannyira jellemző caritasos életeszmény sugárzó tisztaságával, s az emberi létezés mélységeinek reménytelenségében is reményteljes ígézetével.

I R O D A L O M

1. Fülöp László: Pilinszky János. Kortársaink, Bp. 1977.
2. Béládi Miklós: Érintkezési pontok. Költő a Senki földjén. Bp. 1974. 498--532.
3. Radnóti Sándor: A szenvedő misztikus. Misztika és líra összefüggése. Bp. 1981.
4. Beszélgetések Pilinszkyvel. Válogatta és szerkesztette Török Endre. Bp. 1983.
5. In memoriam Pilinszky. Összeállította és az interjúkat készítette: Bogyay Katalin. Bp. 1990.
6. Király Katalin: Apokrifák a Pilinszky-legendáriumhoz. Élet és Irodalom. 1991. ápr. 19.